

ANTONIO FRAGUAS, DE INSUELA Á REAL ACADEMIA GALEGA

ANTONIO FRAGUAS, FROM INSUELA TO THE ROYAL GALICIAN ACADEMY

María Xosé Fernández Cerviño
Museo do Pobo Galego

Resumo: Como chega un rapaz da aldea a ser membro dunha institución académica? A senda que conduciu a Antonio Fraguas desde o seu lugar nativo no concello pontevedrés de Cotobade á cadeira que Castelao deixara vacante na Real Academia Galega é un modelo de tesón, de humildade e de fidelidade á terra e á cultura que vai impregnando o espírito dun home desde o berce.

Abstract: How does a village boy become a member of an academic institution? The path that led Antonio Fraguas from his native place in the council of Cotobade (Pontevedra) to the chair left vacant in the Royal Galician Academy by Castelao is a model of determination, humility and loyalty to the land and to the culture that permeates the spirit of a man from the cradle.

Palabras chave: Antonio Fraguas, Cotobade, *cantigueiro*, Real Academia Galega, ruada.

Key words: Antonio Fraguas, Cotobade, *cantigueiro*, Royal Galician Academy, spree.

Agora que estamos por dar cabo ao ano elixido pola Real Academia Galega para rememorar a figura e a obra de don Antonio Fraguas, despois de tantas homenaxes e publicacións que desde todos os sectores, oficiais e civís, se lle van dedicando, apenas será necesario lembrar algunhas referencias básicas para perfilar a súa biografía: o nacemento en Insuela, parroquia de Santiago de Loureiro, Cotobade, o 28 de decembro de 1905; o bacharelato en Pontevedra, onde tivo a fortuna de contar con profesores como Losada Diéguez e Castelao, que resultarían de influencia decisiva na súa traxectoria; a licenciatura en Compostela e

a vinculación ao Seminario de Estudos Galegos, ás Irmandades da Fala e ao Partido Galeguista; as conseguíntes represalias cando se produciu a rebelión militar de xullo de 1936; a etapa de ostracismo interior e a súa vindicación en 1950; os nove anos de docencia en Lugo e os seguintes vinte e seis en Compostela, ata a xubilación en 1975; e cinco lustros máis de fecunda actividade e de recolleita dos froitos do seu labor en forma de recoñecementos, premios e condecoracións que lle foron atribuídos desde os sectores máis diversos, ata o seu falecemento o 5 de novembro de 1999. No longo periplo que o conduciu desde o berce na aldea pontevedresa ata a tumba do cemiterio compostelán de Boisaca onde lembramos o 20º cabodano do seu pasamento, desenvolveuse un frutífero itinerario vital no que compartiu sesenta e catro anos con Teresa Martínez Magariños e no que o noso protagonista foi deixando, alí por onde pasou, unha imaxe de persoa amable, intelixente, leal e benemérita.

A BONDADE ESENCIAL

Tense dito e repetido de forma anecdótica que, nacendo o día dos Inocentes, o carácter de Antonio Fraguas estaba marcado. Non está claro que el o asumira sen máis porque nas súas notas persoais deixa dito que, segundo escribira seu tío Santiago Ogando nun cartón que estivo cravado na súa habitación, “El niño Antonio Fraguas Fraguas nació a la una de la mañana el día 29 de Diciembre de 1905”. A discrepancia non é relevante, pero é unha mostra do puntilloso que era o noso personaxe respecto aos seus sinais de identidade, igual que fixo sempre co seu nome; aínda que asinou algúns traballos como Antón Fraguas, e mesmo o usaba como hipocóristico na correspondencia, sempre aclaraba que o seu padroeiro era santo Antonio de Padua ou de Lisboa, e o seu apelativo familiar invariable foi ese, Antonio.

Hai dous aspectos da biografía dos seus primeiros anos nos que poden atoparse trazos precursores do seu destino: a tradición oral e a xeografía. Cun pai emigrado no Brasil, ao que non coñeceu ata os sete anos cumpridos, criouse como fillo único nun ambiente feminino, entre súa nai Teresa Fraguas, a avoa paterna Goriña Rodríguez, que vivía no lugar próximo da Costa, da mesma parroquia, e a criada da casa, Antonia Pérez Estraviz, mamá Antonia, que era como da familia, unha muller que “non sabía ler nin escribir pero tiña unha memoria feliz e sabía cantigas, refráns, ditos, oracións, contos e lendas que eu aprendín”. As primeiras letras aprendeunas nun silabario que a nai mercara, e na correspondencia de seu pai albiscou nocións incipientes do ancho mundo na xeografía da construción do ferrocarril brasileiro.

Desde alí, Manuel Fraguas insistía en que a nai mandase o neno á escola en canto fose posible. O mestre da Costa –“home canijo, Don Celestino Veiga que

axiña casaría coa miña tía María irmá de meu pai díxolle que tiña moito apuro”– terminou por aceptalo cando aínda non fixera os seis anos, dando inicio unha etapa escolar que non foi feliz, pola incompetencia e rudeza do mestre:

había días que lataba, quedaba mirando como un paxariño ía dar de comer ós paxariños pequenos. [...] Faltar era librarse da malleira, pois sen razón ningunha mallábanos coa regra que eu marchei da escola estimando sempre que a regra era instrumento de castigo.

Máis adiante relata que desde o seu posto ocasional a única vez que asistiu á efémera escola que puxera o crego da parroquia,

por unha fenestra vía as polas con verdes follas que se movían compasadamente. [...] Atraído polo feitizo da brisa deixaba a monótona lectura e disfrutaba vendo aquel inqueda vaivén. O crego dixo en voz alta: Antonio lee. Con respectuoso acatamento reanudei a miña lectura pero a gracia do castiñeiro era poderosa e gardei novo silencio.

O lugar de Insuela ten tres barrios ou quinteiros. No de Baixo, no número 3, está o fogar natal de Antonio. Nas lembranzas da súa infancia conviven os recordos doces e agres. Todas eran casas labregas e tiñan na horta, entre cebolas, repolos e verzas, rosas e flores. Participaba, como calquera outro rapaz, nos traballos da casa e camiño do muíño da Ponte iría contemplando aquelas flores que, como veremos, se imprimiron de forma indeleble na súa memoria. Alternaban estas ledicias coa tristura de ser un fillo único que, na súa soidade, fantasiaba coa idea de “ter un paraugas vello pra abril e falar eu ao lado dicíndolle onde loitaban as vacas no Monte Calvo”. Tamén evoca as

horas tristes polas trasnadas que me facían os outros collendo os paxaros en niños que eu topara. Eu nunca lle fixen a eles ningunha trasnada [...] Eu comprendía que a falsidade era pra min unha parvada e endexamais pensei na vinganza.

No Quinteiro do Medio, próximo á súa casa, estaba xogando aos acochos unha noitiña de 1913 cando o viñeron chamar para anunciarlle que chegara o pai e que o fose coñecer. O retorno de Manuel supuxo un cambio radical na vida cotiá. Pareceulle home serio, mesmo severo, moi preocupado polo seu aproveitamento escolar. O primeiro coidado foi, como era natural nun canteiro que xuntara algúns cartos na emigración, transformar a casa, que mellorou considerablemente en

amplitude e comodidade. Pero, aos poucos anos, o afán por recuperar as ganancias do traballo no Brasil fíxolle pensar en volver para alá, levando a familia canda si.

Por entón, un profesor despedido da escola de Covelo puxera escola en Famelga. Cando Antonio o coñeceu, un domingo despois da misa, pareceulle locuaz e instruído e interesáronlle moito as cousas que contaba: como se transmitía o son da campá, como chegara á torre a semente dunha silveira, cousas das que na Costa nunca lle falaran e que estimularon a súa natural curiosidade. Por iso lle pediu ao pai que o deixara ir á nova escola os meses que faltaban para marchar. Alí abríuselle unha luminosa fiestra de coñecemento e xa non perdeu o interese por aprender, foi adiantando postos na aula e chegou un día en que o mestre lle dixo:

— Dile a tu padre que venga a hablar conmigo.

Meu pai moi asustado preguntoume:

— E logo ti, que fixeches?

— Nada, respondín eu.

Meu pai tiña tal susenia, que non durmiu ren, cavilando no que faría eu. Moi cedo foi a Famelga e don Antonio díxolle:

— Señor Fraguas: no se marche con el chico, dele usted una carrerita.

A resposta de meu pai, foi a verdade: Non temos medios económicos. Don Antonio, gaboume moito e díxolle que a carreira custaría pouco, e doulle unha explicación de como faría a carreira de mestre comenzando polo bacharelato e pasando o maxisterio. Cando chegou a casa e cando contou o de dar-me unha carreira, miña nai dixo:

— Ai, pois, si.

Eu levei o recado:

— Mire, se ve que vallo para o estudio que quedo e senón vou pró Brasil.

Grazas á suxestión do mestre e á decisión da nai, o pai desistiu da nova emigración para lle dar estudos ao fillo.

O ESPERTAR DO IDEAL

O 14 de abril de 1919 Antonio Fraguas Fraguas, de 13 anos, dirixe unha instancia ao director do Instituto General y Técnico de Pontevedra solicitando ser admitido, por libre, ao exame de ingreso na convocatoria de xuño. Aproba o primeiro curso e en setembro o segundo; de terceiro matricúlase xa por oficial. Vémolo nas fotos de grupo como un mozote, máis vello ca a maioría dos seus condiscípulos, entre os que era alcumado “o da aldea”, cousa que, segundo declara, nunca o anoxou. Os seus dotes intelectuais fixeron que gañase a estima dos seus profesores

e compañeiros, e mesmo é posible que o seu coñecemento das plantas e os mine-
rais, inherente á crianza rural e á familiaridade coa cantería, lle procurase certo
predicamento entre os seus condiscípulos urbanos. Con Sebastián González Gar-
cía-Paz había compartir máis tarde o itinerario na Universidade de Santiago e só
se separarían cando este, concelleiro polo Partido Galeguista en Compostela, tivo
que exiliarse en 1936. A Sebastián débesele, probablemente, o impulso que levou
á fundación da Sociedade da Lingua, de vida efémera naqueles tempos inquedos
da ditadura de Primo de Rivera. Don Antonio relata así este episodio:

O grupo de amigos que nos xuntabamos pra buscar minerais acordamos fundar
a Sociedade da Lingua sen saber que en Santiago fundaban o Seminario de
Estudos Galegos. Tiñamos unha insignia, un triángulo de prata con tres letras,
S. da L. Tiñamos certo segredo pero don Antonio Losada preguntou a un se
era algo deportivo polo seu espírito deportivista e ao dicirlle que un grupo de
individuos preocupados polos estudos das cousas galegas, e ao saber tal cousa
díxolle que había que recoller todo o que se estaba perdendo. O que queriamos
era facer un Dicionario galego, os escudos de Pontevedra, comenzáramos cun
debuxo bastante ben feito do mellor escudo de Pontevedra e dous máis; pero
como alguén dixo que ter o debuxo era pra matar os da casa, os debuxos foron
queimados e a insignia foi pola alcantarilla.

SABER E COMPRENDER AO SERVIZO DE GALICIA

A chegada a Compostela, en setembro de 1924, abriulle un mundo de novas
expectativas. Estaba entusiasmado cos estudos, que seguía con aproveitamento,
como todas as oportunidades que se lle presentaron de irse introducindo da man
dos seus profesores nas bibliotecas e na investigación. Era un estudante de recur-
sos modestos que achegaba algunhas pesetas vendendo os seus pulcros apuntes
de fonética, e así puido adquirir a anhelada *Historia de la S.A.M.I. Catedral de
Santiago de Compostela*, de López Ferreiro. Remata a carreira puntualmente en
1928, simultaneando os cursos co servizo militar e, sobre todo, coa adhesión ás
actividades do Seminario de Estudos Galegos (SEG), no que ingresa como socio
en novembro seguinte. O contacto asiduo con Cuevillas, Risco e Pedrayo, e o
traballo en fraternal colaboración con Sebastián González e Xaquín Lorenzo foron
elementos definitivos para a configuración da súa ulterior traxectoria intelectual.

Ao ano seguinte de ingresar no SEG aparece n’A *Nosa Terra* –subtitulada
“Idearium das Irmandades da Fala”– a súa primeira peza literaria: “Unha serán
na catedral” (1929). Cómpre subliñar o de literaria porque na súa extensa biblio-
grafía non imos atopar moitas obras desta índole. Aínda que comeza como unha

narración directa das súas frecuentes visitas á basílica xacobeá, temos a sensación de que logo se abre paso a evocación dos versos de Rosalía cando se pregunta pola natureza dos personaxes do Pórtico da Gloria. Nesta breve crónica ou relato, con humor e devoción aparelados, van cobrando vida, primeiro, o rei David que, por un momento, deixa de tocar provocando a alarma dos pobres esmoleiros da porta das Praterías, e continuando polos profetas e apóstolos aqueloutrados polas palabras de certo rapaz atrevido que ten que ser reprendido polo mestre Mateo para que deixe de dicir disparates. Por fin volve a calma e “David continúa tocando na viola con mais ledicia, ollando chegar logo o día da redenzón en que ás portas da eirexa compostelán ouvirase o Himno da Nosa Terra”.

Xunto ao retorno periódico a Insuela, as estadias no lugar de San Miguel de Armeses, parroquia de Listanco, no concello ourensán de Maside, de onde era natural súa nai, contribuíron a afianzar o seu interese innato polo mundo rural e a cultura do pobo, ata o punto de que un dos seus primeiros artigos llo dedicou ao folclore daquel lugar (1931). É un traballo aínda de novizo, “unhas cantas notas” sobre o muíño, ilustradas con dez figuras, outro apartado dedicado ás crenzas nas bruxas, seguido por cinco relatos breves, dous trabalinguas e, finalmente, 49 cantigas.

MESTRE VOCACIONAL E COMPROMETIDO

Nada máis licenciarse, Fraguas reparte a súa actividade docente entre o Instituto de Segunda Ensinanza e a Facultade de Filosofía e Letras, e mesmo unha academia privada na que imparte pasantías. En 1933 senta praza no Colexio Subvencionado Estatal da Estrada, logo Instituto Elemental de Segunda Ensinanza. No entanto, non renuncia á participación activa na esfera política e aínda ten tempo para intervir como locutor na recentemente creada emisora Unión Radio Galicia, que tanto apoio prestou á campaña a prol do Estatuto de Autonomía. Por este tempo, nos seus traballos e publicacións, vai ampliando o espectro temático do folclore á etnografía, á arqueoloxía e á historia.

En marzo de 1936, na convocatoria da Fronte Popular para constituír as corporacións municipais interinas, Fraguas renuncia a formar parte do Concello estradense en representación do Partido Galeguista. Aínda así, a súa ideoloxía era notoria e cando, en setembro de 1936, se presenta na Estrada para examinar é prendido por membros da Falanxe local, que o someten ás consabidas vexacións, preámbulo dun doloroso período de inhabilitación e frustramento, no que de pouco lle valen os testemuños favorables dos seus exalumnos e veciños ante a saña dos xerarcas do novo Réxime. Coa axuda de Teresa, con quen casara en 1932, e cos ingresos obtidos da docencia na academia Menéndez Pelayo, foi

capeando o temporal. Quizais nesta loita pola subsistencia se atope a explicación do único episodio que coñecemos no que participa nun certame literario, os Xogos Florais que se celebran en 1945, organizados polo Círculo Mercantil e Industrial compostelán, no que recibe o segundo premio dotado con cincocentas pesetas (González 2006).

Os catorce anos que decorren ata que é rehabilitado e gaña de novo a cátedra de instituto non son tempo perdido, porque Fraguas é un traballador infatigable e, en canto ten ocasión, retorna á faena. Aínda que entre 1935 e 1943 non atopamos ningunha entrada na súa bibliografía, en 1942 ingresa como correspondente na Real Academia Galega e un ano máis tarde empeza a publicar de novo, contando co apoio de Xaquín Lorenzo, que por entón estaba encargado do *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense*. En 1944 incorpórase ao novo Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, adscrito ao C.S.I.C. Alí aceptará o cargo de bibliotecario, que xa desempeñara no Seminario de Estudos Galegos, coa satisfacción de poder recuperar parte dos fondos que, ao ser expulsada a institución de Fonseca, foran entregados á Universidade de Santiago.

En 1942 é readmitido na Universidade de Santiago de Compostela como profesor auxiliar de clases prácticas de Xeografía e, alentado pola mellora na súa situación, vai finalizar a súa tese sobre o Colexio de Santiago Alfeo ou de Fonseca que, despois de facer os cursos de doutoramento en Madrid, le en 1948. Por fin, en 1950 logra o éxito nas oposicións, que ata entón se lle negara polos seus “antecedentes desfavorables”, e é destinado ao novo Instituto Masculino de Lugo, onde permanecerá ata 1959, en que obtén o traslado ao Feminino de Santiago de Compostela. É unha década feliz na que Fraguas acada pleno recoñecemento polos seus valores docentes e humanos.

A REAL ACADEMIA GALEGA

En 1951 é elixido numerario da RAG, asignándoselle a cadeira vacante desde o pasamento de Castelao. No único artigo en galego que publica –en Portugal– na década precedente, “Dous romances de Galicia” (1946), anticipaba o tema que ía desenvolver no seu discurso de ingreso, o dos seráns á lus do candil co canto acompañado polo repenique da pandeireta. Trátase de dúas pezas populares, unha incompleta, o “Romance de Xuliana”, e outra titulada “A morte da namorada”, ambas procedentes do Brasil e recollidas na súa parroquia, nunha daquelas ruadas nas que a mocidade acollía as modas que traían os emigrantes retornados:

Este cantarciño novo
quen o trouxo a esta terra?
Trouxérono os barrosiños
cando viñeron a ela.

Copla que tiña a súa variante feminina:

Trouxérono as barrosiñas
envolto na súa lera.

Desde a perspectiva de xénero, interesa observar que, nunha categoría literaria na que son frecuentes as expresións discriminatorias, cando non denigrantes, verbo das mulleres, nos repertorios de Fraguas o ton predominante nas relacións entre sexos é o respecto. Non é de estrañar nunha comunidade onde a ausencia dos homes era habitual e as mulleres eran as garantes do benestar e da seguridade do fogar e da familia.

Tamén fai alusión ás ruadas ou seráns, por afinidade, no artigo “Fiestas populares de Galicia. Fiadeiros” (1949). É de notar que, se ben non prescinde das citas de elementos compilados por el noutras partes de Galicia ou publicados por outros investigadores, a gran maioría das referencias que achega foron recollidas en Cotobade, tal a copla que dá a benvida aos mozos que se suman á xuntanza:

Ben venido, ben venido,
ben venido de chegada,
esa vosa ben venida
éache ben deseada.

O seu concello natal foi, para Fraguas, berce, refuxio e universo vital. Pódese considerar, en termos musicais, como o *leitmotiv* de toda a súa vida e de gran parte da súa obra, encamiñada cara a un obxectivo que non perdía de vista, pero que non chegou a culminar: a ansiada monografía dedicada á parroquia de Santiago de Loureiro, da que no seu arquivo se conservan numerosos avances manuscritos, algúns publicados en parte.

O compendio do capítulo do folclore que estamos a considerar atópase nas *Aportacións ó cancionero de Cotobade*, antoloxía editada en 1985, cando recibe o Premio Trasalba da Fundación Otero Pedrayo. Na introdución especifica que o traballo de compilación o fixera “hai máis de sesenta anos, cando era escolante no Instituto de Pontevedra”, e deixa constancia dos nomes das súas informantes, veciñas das parroquias de Loureiro e lindeiras, en primeiro lugar a xa amentada

Antonia Pérez Estraviz, mamá Antonia. Tamén aclara que a procedencia dalgunhas delas non é popular, senón que se debe a poetas como Rosalía de Castro, Antonio Noriega, Ramón Cabanillas e Marcial Valladares. E fai unha advertencia que axiña volveremos ver: “son reflexo de tempos pasados, de episodios do século XIX. Cantáronse todas, pero non volverán cantarse máis”. Esta advertencia sobre os cambios que se van producindo no vivir aldeán e que deixan paso a novos xeitos e métodos que arromban para sempre as tradicións repítese, como un refrán, nas páxinas de Fraguas.

O 8 de maio de 1956 comparece diante desta douta corporación como un “home de poucas letras a quen a arte lle foxe como foxe o vento que canta nas ripas dunha cancela”, para presentar o seu discurso de ingreso, “o noso pasatempo: Roseiras e paxariños nas cantigas dun serán”, que abre cunha tan fermosa como breve descrición biográfica de Castelao e da súa obra, modelo de síntese intensa de admiración e humildade, na que non elude a evocación dos álbums da guerra, *Galicia mártir*, *Atila en Galicia*, *Milicianos*. Cando entra en materia, vai debullando un conxunto de coplas que teñen todo o engado da poesía galante e están cargadas da intención que impregna as relacións entre xéneros. É a modo dun rosario no que as doas van unidas con parágrafos de natural resonancia poética, sen desbotar o ocasional recurso aos autores queridos; as referencias aos oficios e aos tres reinos da natureza son constantes, como parte esencial da existencia das persoas que participaban na reunión rememorada. Para concluír, unha lembranza nostálxica, unha elexía pola viga que caeu co tempo, o farol que escorrentou a luz da electricidade, todo aquilo que xa é “historia de xeracións desaparecidas”.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Fraguas, Antonio (1929): “Unha serán na catedral”, *A Nosa Terra* 261, 9-10.
- (1931): “Do folk-lore de Armeses-Listanco”, *Nós. Boletín mensual da cultura galega* 96, 221-227.
- (1946): “Dous romances de Galicia”, *Revista de Guimarães: publicação da Sociedade Martins Sarmento* 56 (1-2), 117-121.
- (1949): “Fiestas populares de Galicia: fiadeiros”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* 4 (14), 397-427.
- (1985): *Aportacións ó cancionero de Cotobade*. Trasalba (Ourense): Fundación Otero Pedrayo.
- (1998): *Cancioneiro de Cotobade*. A Coruña: Edicións do Castro. [Reed.: *Cantigueiro de Cotobade*. Vigo: Galaxia, 2019].

González Pérez, Clodio (2006): “Antonio Fraguas Fraguas. Vida e obra, 1905-1999”, en Carlos García Martínez, María Xosé Fernández Cerviño e Xosé Manuel González Reboredo (eds.), *Antonio Fraguas Fraguas (1905-1999): un home que traballou sempre “por e pra Galicia”*. Ofrenda no seu Centenario. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, [24]-89.